

Révész Sándor nyelvújítása

28

Minden józan érv mellett szól, hogy ne írjam meg ezt a könyvkritikát s főleg ne ezeken a hasábokon publikáljam, hiszen érintve vagyok, idézve vagyok, vitatva vagyok.

Nem kellene belefognom, hiszen gyakran hivatkozik rám a szerző: olykor mint az Aczél-erőtér egyik szereplőjére, olykor mint adatforrásra és esetenként mint értelmezőre. Jobb lenne hallgatnod e könyvről – szólnak a baráti lebeszélések. Bármit írok ugyanis, legjobb esetben félreérthető, mindenképpen paraszat gyűjtök a fejemre egykori szerepem miatt. Ha dicsérem a könyvet, a szerzőt kompromittálom, magamról pedig a kompenzáló ember bizonyítványát állítom ki. Ha viszont bírálok: görcsösen védem a védhetlent, felelősségáthárító utóvédharcot folytatok, s ami még rosszabb: történelmileg, etikailag nem vagyok képes tanulni a múltból.

Hát igen. Akkor belekezek.

De nem egy újabb Aczél-portré, illetve -legendárium kontúrjainak felvázol-

lásába, nem a személyes adalékok szaporításába. Nem „a Nagyember és én”, illetve a gyakoribb „Én és a Nagyember” narratívák üdvtörténeti vagy demonológiai példatárát akarom szaporítani. Ezekből már van elég. Csak a könyv egyik lehetséges olvasatát szeretném publikussá tenni: egy *szöveget* akarok bemutatni.

Nyelvkritika

Révész Sándor Aczél György elmondott és publikált szövegeit, illetve a kor politikai köznyelvét tekinti elemzése elsődleges tárgyának, bár természetesen a személyes és a köztörténet eseményeinek, tendenciáinak a föltárása, rendszerbe szedése és minősítése a könyv célja. A *nyelv* nemcsak az előadói beszédek és a publikált Aczél-írások textusát, hanem az aczéli metakommunikáció legalább annyira fontos közegét is jelenti, az egész pártállami diskurzust s különösen annak Aczél György körüli övezetét. Sőt: elemzendő nyelv-

ként tekint Révész az Aczélról „szóló” mitológiák, a pletykák és rágalmak, a hagiográfiák és démonológiák széles kínálatára is.

Irigylésre méltó szeme, füle és nyelvérzéke van Révésznek, segítségükkel már a nyelvkritika síkján is érvényesen rekonstruálja a kort és hőstét. Jól érti Révész a politikai beszélgetésekről (pl. Illyés–Aczél) készült hivatalos belső tájékoztatások többjelentésű üzenetét, nyelvi rituáléját (127. o.). Könyörtelenül szétszedi Aczél önértelmezéseinek, interjúinak apologetikus nyelvi technikáját (pl. 215–216. o.); kiváló az állampárti szlogenek és félhivatalos-reformer fordulatok, illetve az Aczéllal kapcsolatos toposzok, nyelvi archetipusok jellemzésében és struktúrázásában (pl. 158. o.). Felfedezi a „szövegrevjete végrehajtott súlyos megalkuvásokat” (68. o.), veszi ugyanakkor a politikai panelekbe csomagolt, mellékesen elejtett kiegészítő utalások, másságok – esetenként bátor – implikációinak üzeneteit is (pl. 235. o.). Mindez azért is lényeges, mert Aczél olykor éppen a *verbalitással teremt vagy éppen pótol tényeket, cselekvéseket*, éppen a verbalitás és a leírt határozatok közötti játéktérre apellál. Az informalitás szóbelisége volt az egyik, ha nem a legfőbb politikai eszköze. Mint ahogy a már-már értelmiségi társasjátékká, apakomplexussá és/vagy bűnbakképzéssé hevülő „aczélozás” szintén a „ki mit mondott, mondhatott kinek” nyelvi dimenziójára épül elsősorban.

Aczél második beszélgetőkönyve kapcsán találóan bontja ki a „nyitott, neológ jövőkép és zárt, ortodox múltkép” kettősségét, amely a nyelvi struktúráról kezdve az érvelési mechanizmuson („folytonosság és megújulás”) át a politikus stratégiai és etikai gondolkodásmódjáiig feszül. Persze ezeket a formulákat azóta „elcsépezték és eláltalánosították a nyolcvanas évek, és ma már sokkal kevésbé tűnnek eredetinek, mint amilyenek voltak. Különösen halmazatban, idézetekkel, hasonlatokkal körülfogva és élő előadásban, amelyet

kifeszített a messianizmus és a kritikai szellem találkozása. Ez volt igazán jellemző Aczélra: a kritikai messianizmus” (297–299. o.).

Annyit teszek hozzá Révész bravúros nyelvkritikai elemzéséhez: Aczél retorikája és argumentációja közvetlenül is folytatója a *magyar politikai közbeszéd* – korántsem eleve „káros” és „konzervatív” (de ez külön elemzendő!) – irodalmias tradícióinak. Nemcsak versidézet-bőségével, példaanyagával és reformkorias, illetve színpadias retorikai alakzataival, hanem belső nyelvi-stiláris struktúráival is. Éppen ezt a beszédmódot korrigálta, sőt haladta meg Nyers Rezső, Pozsgay Imre, a baloldali társadalomtudományi értelmiség, a demokratikus ellenzék s mások szociológus-politológiai nyelviségű diskurzusa. Hogy azután 1985-től újra felerősödjön az irodalmias, sőt esztétizáló politika, illetve az átpolitizált irodalmi-kulturális közbeszéd – de ez már a rendszerváltozás nyelvkritikájának témaköre.

Egyetlen olyan elemzést találtam, amelynél mintha kihagyott volna Révész Sándor nyelvkritikai (és ezzel szervesen összefüggő nyelvpolitikai, nyelvetikai) érzékenysége: Aczélnek az MSZMP 1988. májusi pártkonferenciáján elmondott beszéde kapcsán (388–389. o.). Míg másutt a konnotációkra és a metakommunikációra is figyel, itt csak a szöveg direkt szemantikáját, verbális politikumát minősíti. Igaza van persze Révésznek: Kádár neve említését leszámítva nincs ebben a szövegben lényeges újítás, „az eredményjelzés is, a hibajelzés is meglehetősen semmitmondó”. Csakhogy *abban a beszédhelyzetben* Aczél felszólalásának – a hangszalagról is rekonstruálhatóan – ennél sokkal több, polifónikusabb és mélyebb az üzenete: a „kognitív” ortodoxia mellett és mögött felhangzik az árral szemben úszó, a búcsúzó ember önérzete, világnézeti és etikai hűsége is. E denotációvá lényegülő konnotáció morális értékét még az is visszaigazolhatja, aki politikai tartalmát elutasítja.

Nyelvújítás

A más szövegeivel való kritikai „gazdálkodás”, a nyelvkritikai módszer felszabadítólag hatott Révész saját nyelvére is: a mai magyar politikai-történeti esszé eredeti nyelvét beszéli és írja. Tárgyszerű és tárgyias hangvétele, az olvasótól intellektuális erőfeszítést igénylő, de élvezetet is nyújtó, tudományos fedezetű, természetes és leleményes esszényelvet dolgozott ki és terjeszt könyvével. Ráfér a magyar közírásra.

A *pontosság* és a *képesség* Révésznél nem alternatíva, hanem ikertestvérek. A legtöbb nyelvi egyénítés, találó szókapcsolat és metafora érthetően és szükségképpen Aczél politikai habitusára, politizálási módszerére vonatkozik. A könyv főhőse tevékenységének jellegzetes övezete az *étkezési közösség* (147. o.), *magányújteményeiben politikai lojalitást gyűjt* (373. o.), munkatílusát az *extenzív perfekcionizmus és a konzultációs szenvedély* egysége minősíti és terheli (172. o.) Tárgyalási technikája, informális-megnyerő-leválasztó célú „beszélgetős politizálása” gyakran játszott rá arra a sejtetésre, hogy partnerei viszonylatában a *reakciók különbözősége nem célkülönbségből, értékkülönbségből, hanem helyzetkülönbségből és tudáskülönbségből fakad* (167. o.). Egy Aczélt, illetve politikáját élesen elmarasztaló megállapítással egyetértvén sem tagadja meg stilisztá-önmagát: „ezzel a megállapítással, ha nyelvtanilag nem is, tartalmilag egyetért-hetünk” (207. o.). S ha etikai-politikai okokból nem akar metaforikus iróniával minősíteni egy főszerkesztőt, a nyelvi konnotáció és beszédhelyzet akkor is üzenetértékű: az illető úgymond *érdekes kettősséggel* irányította a lapot (322. o.). Ezt akár a nyelvi realizmus diadalaként is olvashatjuk.

Számos nyelvújító leleményt köszönhetünk Révésznek, pl.: szókapcsolatok: *penitenciális kényszer* (118. o.), *félelmi tartalék* (361. o.); hapax legomenon: *börtönpótló dokumentum* (96. o.); igekötős neologizmus: *földdramatizál* (343.

o.); szóösszetétel: „ha nem is időtálló, de *jelenálló művek lettek volna*” (345. o.); kontaminációs szóképzés: *elkésztés* (346. o.) stb. A szóképek, szintaktikai szerkezetek vagy mondataalakzatok elsősorban Aczél sajátos helyzetét metaforizálják: a *belső és külső „Nyugat”*, valamint a *belső és külső „Kelet”* szorításában, *speciális helyzetben tevékenykedő éjjeliőr* (341. o.) ő, akit *optimista problémacentrizmus* (299. o.) és *ellenzékellenes reformpártiság* (319. o.) jellemmez. Ebből a kettősségből fakad az aczéli támogatás- és cenzúrpolitika belső paradoxona is, amelyet, továbbcsavarva **Eörsi István** – szellemtelennek éppen nem mondható – formuláját, Révész ekként minősít: „A kultúrpolitika ebben a tekintetben, mondhatnánk, két mérce kettős kötésében elvtelenkedett” (341. o.). Magára Aczélra, Aczél önrítelmzésére is igaz ez a nyelvileg poentírozott bon mot: „Nyugodtan mondhatjuk, hogy amit Aczél [egy konkrét ügy kapcsán] állít, nem igaz, de nem mondhatjuk nyugodtan, hogy nincs köze az igazsághoz” (114. o.).

A nyelvújítás-értékű szemantikai és stíluskritika nem kíméli Aczél interpretátorait, kritikussait, rágalmazóit, a vele foglalkozó értelmiségi szertartások, sőt pszichodramák résztvevőit sem. Elegendő csak egy 1988-as írói vélemény és egy 1991-es színikritikusi nekrológ nyelvi-morális minősítésére hivatkozni (149–150. o.), vagy utalni a *neofita antikommunistákra* (391. o.) és az *Aczél-ellenes rezisztencia utólagos kreatúráira* (400. o.). Révésznél mindez nem öntetszelgő vagy poénkodó túlretorizáltság, hanem koncepciójából fakadó adekvát nyelv és stílus, sőt habitus, amelybe – úgy mellékesen – nemcsak az olvasóit időnként az *Idegen szavak szótárához* utaló frivol népművelői „elhivatottság” (ilyen szakot is végzett) játszik bele, hanem komolykodó önrónia és kortársainak szóló posztmodern nyelvi játék is. Éppen ezek a nyelvi paradoxonok, szokatlan grammatikai, szemantikai, szintaktikai, stilisztikai alakzatok és neológ metaforák fejezik ki a legtalálóbban az aczéli politika és

egyéniség kettős-egységét, illetve a fekete-fehér minősítések, skatulyázások lehetetlenségét.

A könyv legemlékezetesebb nyelvi és politológiai telitalálata a *kegygazdálkodás*, összes kapcsolódó fogalmával, egész szóbokrával. Amióta a szerző – emlékezetem szerint először egy interjúban – bedobta a nyilvánosságba, divatszóvá is popularizálódott; már önmagában is meghaladva a Kádár-korszak megítélésével kapcsolatos különböző előjelű sztereotípiákat. Kedvem lenne – de helyem nincs rá – hosszabban is elemezni ezt a bravúros metaforát, illetve az általa minősített aczéli politikai mechanizmust. Izgalmas anyagot is kigyűjtöttem a kegy szóbokor etimológiai és szemantikai övezetéből, történeti alak- és jelentésváltozataiból, illetve ezeknek az aczéli használati térben továbbélő-módosuló funkcióiról, de nem akarom ezzel terhelni a *kegyes* olvasót. Mindenesetre érdekes asszociációkra és levezetésekre ad lehetőséget az a nyelvtörténeti tény, hogy a *kegy* elvonás útján keletkezhetett a *kegyelemből*, s a vallási és a szerelmi terminológia mellett elsősorban a késő feudális (az Elbától keletre húzódó) régió úri-alattvalói viszonyainak, rendies jogi, politikai, szocio- és pszichokulturális vonásainak karakteres alapszava. És ne legyünk igazságtalanok: a *kegygazdaság* nem múlt ki a szocialista tervgazdasággal és hiánnyal, az államszocializmussal. Ma is működik; népnemzeti, liberális, konzervatív vagy szociáldemokrata zászlók alatt egyaránt tenyészik a modern piaci, az elidegenedett dologi-in tézményi, a jogállami keretek között.

Attitűd

„Ezt az információt sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudjuk” (339. o.) – igen gyakoriak az ilyen és ehhez hasonló megfogalmazások Révész Sándor könyvében. „Nem tudjuk” – hárítja el gyakran a szóbeli vélekedésekből, a „holtbiztos” információkból elhamarkodottan levonható konklúziókat. Aligha óvatoskodásból, hanem mert Révésznek mindenél fontosabbak a *tények*.

Ám éppen velük van „baj”: egyrészt nem egyértelmű, hogy mit tekintünk Aczél Györgynél elemi ténynek, másrészt ami van, az is csonkán, hiányosan, nehezen értelmezhetően áll rendelkezésre. Pedig lenyűgöző mennyiségű anyagon dolgozta át magát Révész, főhivatású filológusokat megszegyenítő alapossággal, életrajzi, kortörténeti, szociometriai, textológiai szívóssággal írta meg művét. Kutatásainak objektív és szubjektív korlátairól maga számol be, ezeket az *Aczél György Kuratórium* egyik tagjaként is megerősíthetem. A hagyaték feldolgozásának befejezése után kutathatók lesznek a politikus és magánember végrendeletének szellemében máris nyilvánossá tehető iratcsoportok, függetlenül attól, hogy tartalmuk „használ-e” vagy „ártalmas” Aczél György közéleti működése megítélésének. „Csak” a személyiségi jogok tisztelete, az adatvédelmi szempontok s mindettől elválaszthatatlanul az érvényes levéltári törvény (1995: LXVI.) szabhat – időleges – zárolási korlátokat.

Révész Sándor gyakori „nem tudjuk”-ja összefügg az 1990-es évek hazai szellemi életének neofrivól kételyeivel és diskurzus-metodikájával, de talán mindenekelőtt abból fakad, hogy *csak* az Aczél neve alatt megjelentek, az általa elmondottak és az általa aláírtak *fix* tények, tehát közvetlenül csak ezek megítélhetők. A szerep és felelősség dimenzióiban is. Az Aczéllal foglalkozó szóbeliség mitológiai, népmesei vagy diabolisztikus övezetei maguk is csak szigorú nyelv- és ténykritika után tekinthetők hitelesítő erejű kutatási bizonyítékoknak. Olyannyira, hogy a szerző még önmagát is többször óvja a félreolvasás, félreértékelés veszélyétől (pl. 68. o.).

A portréfestő Révész reveláló tárgyilagossággal dolgozik anyagán és főhősen. A magától idegennek tartja Aczél világnézetét, politikai meggyőződését, az ebből (is) felépült-leomlott államszocialista struktúrát, de saját liberális értékelveinél, politikai hitvallásánál is fontosabbnak tartja a tényeket és a té-

nyek árnyalt minősítését. Ezért képes korrigálni olyan előítéletes vélekedéseket, amelyek pedig „jól jönnek” végső történetpolitikai minősítéséhez, csak éppen nem igazak. Igazságkereső szenvedélye az olyan olvasója számára is tiszteletre méltóvá, sőt vonzóvá teszi koncepcióját és értelmezői habitusát, aki – ha nem is a másik oldalon – részben eltérő világnézeti értékeket és politikai meggyőződést vall. A tárgyilagos attitűd és a humor nyelviségébe oltott történeti felelősségérzet számos dologban meg is győzi a Révészhez képest másként gondolkodót, illetve érettebb vitára hívja ki. Sajátos recepcióesztétikai, hermeneutikai jelenségnek lehetünk tanúi: a távlatos történeti-etikai szigor és az egyéni-morális megértés kettősségének nyelvi-pszichikai aurájában a könyv érintett olvasója (akár az ún. apologetikus posztulátum képviselője is) katarzis révén megérintetté válik. Nem csupán tudományos tényregegyként olvassa e munkát, hanem önismereti tükörként néz bele az Aczél és korunk-ba.

32

„A tények által kevésbé megzavart kollégáinktól elválva le kell térnünk a téma tárgyalásának könnyen járható útjáról” – írja Révész (253. o.). Mérlegel, szembesít, medítál. Talán vívódik is, mielőtt, miközben fogalmaz, de ez nem buggyan lírává, nem is tartozik olvasóira, inkább – olykor önironikus – nyelvjátékká szublimálódik. Nem címkéz; elhárítja a „magától értetődő” s még inkább a konjunkturális minősítéseket. Ott bírálja főhősét, ahol a fél- és felszínes ismeretek alapján nem is gondoltuk volna; s ott méltatja, ahol nem is „tudtunk” tényeket – elegendő csak az 1985–89-es évekkel foglalkozó utolsó fejezetre utalni. A könnyű kézzel osztogatott stemplik zavarják legjobban. „Reménytelen pusztán a behódoló és az ellenálló sztereotípiáival megközelíteni a valóságot” (117. o.) – írja, s ez akár egész könyvének, történelemlátásának is a kulcsmondata, illetve a *Levezetés* c. rövid, felelősségetikai szempontokat is mérlegelő zárófejezet (417–423. o.) megelőlegezett tézise. Révész árnyalási

igénye nem valamiféle arany középút keresése, nem „egyrészt–másrészt” áldialektika, hanem szuverén történelmi vélemény. Évek óta talán az első újszerű hang és szempontrendszer.

A nemzetközi és hazai „falak” elhelyezkedésének, a közöttük való mozgás és tágitásuk esélyeinek, az alternatív cselekvés, az egyéni és politikai választások lehetőségeinek, a szándék- és következményetika konfliktusainak mérlegelését Révész folyamatosan összekapcsolja az átfogó és radikális rendszerkritikával: a diktatúrának, a „rossz”-nak tekintett államszocializmus elutasításával. E sorok írója nem egy történelmi, makropolitikai, „világrendszerelméleti” és „történelemfilozófiai” kérdést (mindenekelőtt a szocializmus értékelveivel és történelmi sorsával kapcsolatosakat) – továbbra is – másként válaszol meg a maga számára, de Révész számos tekintetben mozdította meg s mozdított ki eddigi gondolati pozíciójából.

Módszer

Révész Sándor sikerének kulcsa: szemléletének tágassága, eszközrendszerének sokoldalúsága, de mindenekelőtt módszere, a *szociálpszichológiai érzékenységgű karakteranalízis*. Nem pszichologizál, de a politikai portré kidolgozásába minden eddigi kísérletnél jobban bevonja az *alkat*, a *lelkiség*, a *szerep* és a *lehetőség*, az *ambíció* és a *tehetség* dimenzióit, vagyis emberi arcot fest. Az „emberi arc” felmutatása nem gyengíti a történelmi-politikai dimenziót, nem a „fölmentés”, a „mentegetés” fedőszövege, ellenkezőleg: éppen így (csakis így) magyarázható meg hitelen a személyiség útja, történelmi szerepe, bonyolult, küzdelmes sorsa.

A származás, a félárvaság, az árva-házi időszak; a lecsúszás kockázata és az értelmiségivé válás ígérete, a felemelkedés politikusi útjának – mint talán egyetlen esélynek – a választása; a zsidó-komplexus és a munkásmozgalmi elkötelezettség, az autodidaktaság és a „sznobizmus”, a folyamatos önbi-

zonyítási kényszer; a börtönévek traumája, pszichikai és politikai tanulsága; a szélsőjobboldali és rákosista veszélyek örök dualizmusa és viszonyítási főbiája; az ún. *offenzív kommunikációs karakter* és az informális politizálás kimunkálása, annak képessége, hogy „emberközbe hozza azt, ami nem volt emberközeli” (149. o.) – nos, ezek mind olyan karakterelemzési szempontok és felismerések Révésznél, amelyek Aczél György személyiségfejlődésének, *identitásának* immanens logikáját a társadalmi-politikai kihívások erőterébe vonják. A „két oldal”, vagyis az „egyéni-élettrajzi” és a „kortörténeti-politikai” Révész könyvében így szinte egygyé ötvöződik, de anélkül, hogy a moralitás, a szuverenitás és a felelősség föloldódna az objektivitásban.

Révész annyira meggyőzően (pontosabban: elhihetően) rekonstruálja Aczél személyiségfejlődését és karakterét – a legemlékezetesebb fejezetként talán Az „*idomár*” címűben (144–158. o.) –, hogy az embernek az az érzése támad, mintha a szerző folyamatos mélyinterjút készítené főhősével. Ugyanakkor a portré mögé nem háttérként vázolja föl a kort, hanem a korból áll elénk a személy: az egyik inherens része a másikkal. Hogy irodalmi analógiára, az 1942-es Halász Gábor-i megkülönböztetésre utaljak: Révész könyve már túl van a *portré* korszakán, de még „szerencsére” innen a *tabló*n (vö.: Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások*. Bp. 1981, 1044–1048. o.); ettől válik szerves és megszerkesztett szintézissé az Aczél és korunk.

Alkat és politikai szerep egymásra találása, termékeny konfliktusa s végül szétválása így nemcsak az egyéni életút, egy portré narratívája, hanem fél évszázad felvilágosult baloldaliságának nagy elbeszélése: a szocializmus hazai modernizációs kísérlete esélyeinek, felemás realizálódásának és bukásának tablója is. (Legalábbis az én olvasatomban és fogalomhasználatommal.) A kiélezett, olykor egyenesen nemzetközi távlatú politikai alternatívákba így szövődik bele az egyéni sors,

hol befolyásolva is azokat, hol élve velük, hol megtiportatva általuk. Elegendő csak egyetlen példát idézni Révész ilyen típusú elemzéseiből, 1967-et, amikor az „Aczél vagy Pullai” alternatíva eldőlt: „Akik ekkor a korábbiaknál sokkal nagyobb és a hetvenes évek elejéig egyre nagyobb hatalmat adtak a kezébe [ti. Aczéléba], azoknak (mindenekelőtt, ha nem egyedül: Kádárnak) tudniuk kellett, hogy ezzel a személyközpontú, a személyre szervezett, a hatékony kommunikációra és az offenzív kegygazdálkodásra épülő politizálásnak adnak teret a szervezetközpontú, bürokratikus és közvetlen erőszakra épülő politizálás helyett” (145–146. o.).

Hadd tegyem hozzá: éppen ezzel a választással függ össze a magyar művelődés és kultúra egyik – súlyos korlátozottságai ellenére is – leggazdagabb korszaka. Ugyanakkor: „miközben ilyen szépen megalapozódik Aczél személyiségének és hatalmának mítosza, az egész világtörténelem ellene dolgozik” (162. o.). A vilárendszer-dimenziók interiorizálódnak az aczéli publikációs és cenzurális politika kiszámíthatatlan, sokszor önkényes és szubjektív, de végül is értékmentő rugalmasságába, a lehetőleg mindent a rendszeren belülré „csábító” informalitásába (184. o.).

Nem annyira az „új tények” megnevezése, az „új összefüggések” felismerése, a fehér foltok eltüntetése tehát a könyv fő érdeme, hanem maga az összkép, az egész, a *plasztikus jelenkortörténet*. Révész példát mutat a szuverén szintézisalkotás lehetőségére, ami korántsem csupán tehetségén és munkamorálján, hanem választott *politico-pszichológiai módszerén* is múltott.

A szerző maximálisan „kihasználja” az 1990–91 után megnyílt archívumi forrásokat, szinte minden hozzáférhető szöveget, feljegyzést, szaktanulmányt elolvasott és földolgozott, a szívós igazságkereső szenvedélyével és a tisztességes újságíró ravaszságával kérdezett ki mindenkit Aczél „környezetéből”, már aki hagyta magát. A – kutatási korlátoknak nem ellentmondó – hihetetlen adat- és anyagbőséggel viszont jól bá-

nik: nemcsak a tudományos pontosság és a szembesítő-mérlegelő szöveg- és ténykritika az erénye Révésznek, hanem a szerkesztés ökonómiája is. Korrektül bánik adatközlőivel, élő forrásaival (akkor is, ha nem ért velük egyet). Az más kérdés, hogy ők mindig korrektek voltak-e vele, illetve tartották-e magukat a nyilvánosság jogi-etikai normáihoz. Egy adatszoportnál láthatóan megsérültek e normák, de ez nem elsősorban Révész, hanem a bennfentes adatközlő, a *magándokumentátor* felelőssége (323., 329., 332., 333., 361. o.). Lelke rajta.

Nóvumok

Érdemes lenne – de lehetetlen – sorra venni Révész adatközléseinek, mikroelemzéseinek újdonságait. Persze kérdés: mihez, milyen közismerethez képest számít valami nóvumnak. Mindenesetre e korszak félig-meddig „hivatásos” irodalom- és művelődéstörténeti kutatójaként s főleg a hetvenesnyolcvanas évek kultúrpolitikai térfele játékosaként is azt kell mondjam, hogy igen sok „új ténny” tudtam meg (még magammal „kapcsolatban” is, pl. 165. o.). Hadd utaljak csupán néhány felfedezésre és elemzésre.

Aczél lélegzetelállító embermentő akciói az antifasiszta ellenállási mozgalomban, illetve viszonya a zsidósághoz és a cionizmushoz (első fejezet); a koncepciók perek áldozatainak és rehabilitáltjainak önigazoló szofisztikája (45–46. o.); Aczél 1956 végi – 1957 eleji párton belüli kritikai pozíciójának és a „sorba való beállításának” analízise (63–72. o.); a „3 T elvé”-nek születése (82–83. o.); az 1956 után egy ideig hallgató írók megnyerése, a „szövetségesi” szerep, illetve vele szemben a „renegátság” természetrajza (123–125. o.); a Kállai Gyula- és a Szirmai István-portré, illetve az Aczél-karakter hozzájuk viszonyítása. Nem olvastam még ilyen tömör és modern eszmei-szociálpszichológiai elemzést a hatvanas évek első fele korszakindító irodalmi műveinek (Csoóri, Csák, Sánta stb.) üzenetéről:

„A történelem által kiszenvedett status quót most már azok működtessék, akiknek van emberségük és emberismeretük úgy működtetni azt, hogy békén hagyják az embereket, nem viszik őket új konfliktusokba” (132. o.).

Tovább haladva az időben: kitűnő Aczél beszédei és habitusa *problematicus* képességének többszöri analízise, illetve az ezzel összefüggő ellenzékellenes reformerség és *kritikai messianizmus* rekonstruálása. Például: „Aczél a politikai vezetésben egyedülálló hajlandóságot mutatott a rendszer adott állapotának problematizálására. Ő félt a legkevésbé attól, hogy a jelent egy konfliktusos, bonyolult problémahalmaznak tekintsék, a jövőt pedig nyitottnak. Ezt a megközelítést tekintette termékenynek. Beszédeinek, írásainak egyik megkülönböztető jegye ennek hangsúlyozása. A problémahalmaz bátor és szabad megközelítésének termékenysége azonban csak akkor érvényesül, ha a hatalom biztonságban és a konstruktív nyugalom állapotában van, tehát nem zavarják a nyilvánosságot az itt és most, bizonyos feltételek mellett, bizonyos körökben stb. veszélyt vagy veszélyérzetet keltő gondolati és gondolkodó elemek. Ezért kell a gondolatnak mozgásteret biztosítani szakmai körökön és elitcsoportokon belül, és ezért kell ezt a mozgásteret szűken tartani ezeken kívül” (171. o.). Aligha szükséges bizonyítani: a *felvilágosult* – gyakran történelmileg progresszív – *tekintélyuralmak* modellproblematikája ez, a kelet-közép-európai régióban, a „nemzet és haladás” dilemmáját oly sajátosan átélő-realizáló magyar politikai kultúrában különösen.

Személyes érintettségemnél fogva is érzékeny voltam az új írógenerációval, ezen belül a *Mozgó Világ* szerkesztőségével folytatott aczéli politika bemutatására és elemzésére; nos, ezzel kapcsolatban is megtudtam új dolgokat (274–294. és 316–334. o.). Telitalálatszerűen pontos az 1982-es nyári személyi változások, Aczél pártközponthoz való visszatérése okainak, illúzióinak elemzése és végül a mérleg (304. és 337. o.). Hiába

dolgoztam éveken át a közelében, ebből a könyvből ismertem meg Aczélnak a politikai, ezen belül a választási rendszer korlátozott, de mégiscsak előremutató pluralizálásával kapcsolatos konkrét javaslatait és küzdelmeit, a demokratikus ellenzék irányába tett kapcsolatfelvételi kísérleteit, végül 1987–89-es belső pártvitáinak jelentős részét.

Kiegészítések

Az 1957 utáni évek kulturális-színvonalbeli ellentmondásai között Révész nagy nyomatékkal és jogosan említi a konzervatív pártvezetők antimodern és értelmiségellenes indulatait, illetve direkt politikai szempontjait, amelyek Aczél vélekedéseit és játékterét is erősen szabályozták. Nem (vagy alig) esik szó viszont a „szocialista” giccs, krimi és lektűr ekkori politikai konjunktúrájáról, amely éppen 1956 hivatalos értékelésének („ellenforradalom”) tömegkulturális aprópénzre váltásával érvényesült (Berkesi András stb.), s amely vonulatot több politikai igyekezett kulturális értékrendet meghatározó normává emelni – éveken keresztül s Aczél megújuló ellentámadásaival szemben. A *Tűztánc* költőcsoport viszont messze nem jelentett akkora „problémát”, mint amekkorát Révész tulajdonít neki; a szerzők jelentős részének irodalmi kvalitása vitathatatlan, többségük megújult baloldalisága pedig őszinte volt. Háttérbe szorításukat nemcsak az indokolt irodalmi értékrend-helyreállítás motiválta, hanem – lírailag, sőt akár etikailag is jogosult – újbaloldali kritikájuk állampártilag kellemetlenül radikális volta is (109. o.).

Az MTA Irodalomtudományi Intézetében lezajlott 1958-as „népi írók”-vita anyaga nemcsak a Magyar Országos Levéltár 288. fondjában lelhető fel, hanem egyetemi jegyzetekhez hasonló sokszorosított kiadványként is (*Vita a népi írókról*. Az MTA Irodalomtörténeti Intézetének vitaülései I. Bp. 1958. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 181. o.). Ha Aczél Biszku Bélával szemben

megvédi is Honegger híres zeneművének, a – helyesen – *Johanna a máglyán* c. oratóriumnak az 1958. tavaszi hazai bemutatóját (105–106. o.), az igazsághoz hozzátartozik (Aczél többször is beszélt erről nyilvánosan): 1958. június 16-án vagy 17-én ő vetette le az esti műsorról a betervezett előadást. Döntésének tényleges okáról, Nagy Imre és társai kivégzéséről – állítólag – ő is aznap értesült.

A Németh Lászlóval és Illyés Gyulával folytatott aczéli politika egyébként kitűnő elemzéséből (123–129. o.) hiányzik, hogy jócskán voltak közös kulturális-értékrendbeli velleitások is a két népi író és Aczél (illetve a kommunista kultúrpolitika) között, aminek roppant izgalmas dokumentuma az 1962-ben Aczél felkérésére íródott s negyedszázadon át publikálatlan Németh-esszé, a *Ha én miniszter lennék*.

Aczélnak a Lukács György halála (1971) utáni, róla szóló reflexióiban, meditációjában nemcsak a létező szocializmussal szembeforduló tanítványok elleni ideológiai-politikai fellépés szándéka működött, hanem – főleg a nyolcvanas évek derekán – a „nem ideológus” Aczél ideológiaéhsége, a reformer politikai vívódó-kereső-önkorrekciós intellektuális-élménye is. Az 1972–73-as „filozófusper” szellemi előkészítése idején egyébként az inkriminált Tóth Dezső nem miniszterhelyettes volt (199. o.), hanem a pártközpont tudományos alosztályának vezetője, de az ő neve alatt közreadott anyagok nyers szövege, érvanyaga zömmel nem tőle származott.

Jól mutatja be Révész – Király István és Aczél viszonyát jellemezve is – az ún. *nemzet-vitát* (203–205. o.). A konfliktust, a vita történelmi konnotációját tovább bonyolítja, hogy a „Molnár Erikellenesség”-ben bűjtatott vádként ott szerepelt Molnár 1956-ról szóló publikálatlan s publikálhatatlan tanulmánya is (megjelent: *Társadalmi Szemle* 1989/4.). Ugyanakkor a nemzet-vitába – tudományosan, sőt ideológiaformálóan és ideológiakritikusan – igazi újdonságot Szűcs Jenő könyve hozott (*A nem-*

zet *historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöve*), amely 1968 tavaszán íródott, de csak 1970-ben, egy eldugott tudományos füzetsorozatban láthatott napvilágot. Szűcs volt Király számára is az igazi – bár nem előtérbe helyezett – vitapartner, annál is inkább, mivel Szűcs meghaladta a Molnár–Mód-alternatívát s már (ugyan hivatkozások nélkül) a bibói történelemszemlélet ihletésében érvelt.

1974 politikai-személyi változásait (Aczél leváltása, Illyés demonstratív kiállása mellette, némely írócsoportok erősödő követelése teljes „nemzeti őrségváltás”-ra a kultúra frontján stb.) tovább „értelmezi” az 1974 őszén megjelent – Révész által nem említett – nemzeti tematikájú pártállásfoglalás is (*A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései*, először megjelent: *Társadalmi Szemle* 1974/10.). E munka kidolgozásában Aczél és közvetlen munkatársai is jelentős szerepet játszottak; a dokumentum a kor egypártrendszeres korlátaihoz képest meglehetősen korszerű válaszokat igyekezett adni arra a nemzeti-nemzetiségi problémakomplexumra is, amelynek részben Aczél is áldozatául esett. S ami nem köztudomású („a határozatokra ki emlékszik már?”): a pártdokumentum, félreérthetetlen célzasként a szomszédos országokban élő magyarság helyzetére, kimondja, hogy a nemzetiségek joggal igénylik „nemzetiségi kultúrájuk, sajátosságaik megőrzésének, nyelvük használatának, oktatási igényeik kielégítésének, a velük egy nyelvet beszélő nemzethez fűződő kapcsolataiknak szabad érvényesítését”, illetve biztosítását. Sőt az ún. internacionalista kapcsolat elmélyülésének *előfeltételeként* fogalmazta meg a dokumentum az egyéni állampolgári jog mellett „a kollektív nemzetiségi jogok alkotmányos és gyakorlati biztosítása”-t is.

Az 1980-as évekkel kapcsolatban szintén van néhány pontosítási, kiegészítési ajánlatom. Az Aczél György és Pozsgay Imre közötti birkózást én nem elsősorban művelődéspolitikai vitának

látom, mint Révész (266–273. o.), hanem „nagypolitika”-inak, amiben a kultúra – sajnos – mindkét részről inkább csak eszköz volt: Pozsgaynál elsősorban a radikális reformmal összekapcsolt személyes politikusi ambíciókról, Aczélnál a kádári vonal átvállaló-védelméről volt szó. 1982 őszén (305–306. o.) „csak” kezdeményezték a *Tiszatáj* vezetőinek leváltását; volt néhány hetes – többoldalú – hazakodás, de akkor a helyén maradt Vörös László és Annus József. Bonyolult történet, részben megírták, részben elmesélhető; a tényleges leváltás és a folyóirat megjelenésének fölfüggesztése a Nagy Gáspár-versre hivatkozva – Aczél tiltakozása ellenére – a Politikai Bizottság döntése alapján 1986-ra „maradt”.

Alternatívák

Kikerülhetetlen – s éppen a *Mozgó Világ* hasábjain – a „*Mozgó Világ-ügy*”. Révész Sándor mai mecénását sem „kímélve” ítéli meg az 1983-as őszi váltást, szolidáris a régi folyóirattal, illetve szerkesztői-szerzői gárdájával, de elismeri: „az egyik legjobb magyar folyóirat” lett az új folyam (334. o.). Igen plasztikusan mutatja be a végjátékot; korrektül – egyszerre beleérzően és kritikusan – interpretálja a politikai döntéseket is: „Valóban. A *Mozgó Világ* az ellenzéki státus relativizálására és az ellenzéknek a nyilvános szellemi életbe való integrálására törekedett, és elsősorban emiatt ütközött össze az ellenzék elszigetelésére, kiszorítására épülő kádári–aczéli reformpolitikával, amelyet a helyébe lépő új *Mozgó Világ* szolgált (legalábbis 1987–88-ig).”

Magam is lényegileg így látom; s így láttam akkor is, azon a térfélen, amely a politikai hatalmat jelentette. Csak-hogy annak idején a legtöbb ilyen természetű konfliktusban éppenhogy *tagadni volt szokás* ezt az ellenzéki kapcsolatot, s állandó lojalitás-demonstrációk tétettek – emberileg érthetően; miközben a Révész által is reformérzékenységűnek elismert kultúrpolitikai vezetés éppen a kulturális értékek s

benne a generációs nyitás „megvédése” érdekében akarta *depolitizálni* a művészeti életet. Másutt is foglalkozik Révész az ellenzékelles reformpártiság problematikájával, morálisan el is határolódik az ennek nevében kezdeményezett ideológiai kampányoktól és szervezeti intézkedésektől. Csakhogy éppen Nyers Rezső interjúja és annak visszhangja bizonyítja, mennyire nem volt magától értetődő, hogy mi van „a hatalom keretei között”, amit – Révész szerint – a legeléesebb megfogalmazás esetén is legitimnek tekintenek, s mi az, ami „kívül”, tehát aminek a szólás-szabadság – úgymond – nem jár (333. o.). Az Aczél-féle kultúrpolitikának ugyanis – és itt van „szórendi” vitám Révésszel – *nem célja* volt az ellenzék elszigetelése és kiszorítása. Az államszocializmus átfogó reformjának (persze részben körvonalazatlan, részben nemzetközileg irreális) stratégiája volt kénytelen ezt az *eszközt* is igénybe venni. Ugyanez a vitám a 302. oldal egyébként izgalmas levezetésével.

Kulin Ferenc leváltása, az írónemzedék egy jelentős részével való szembe kerülés politikai dráma volt, nekem egyénileg is. 15 év után is úgy látom azonban – bár mindenféle öngazolás nélkül –, hogy *azok között a világpolitikai és itthoni viszonyok között*, amelyeket Révész oly sokoldalúan bemutatót, csak a kisebb és a nagyobb rossz között lehetett választani. Vagy teljesen megszűnik a *Mozgó Világ* s vele együtt egy jelentős reformer és generációs értelmiségi bázis (mert ott és akkor semmi esély nem volt más néven új reformer irodalmi-társadalompolitikai lapot engedélyeztetni), vagy pedig – a főszerkesztőváltással s hangvétel módosítással – megmenthető a folyóirat számos értéke, sőt egy amazénál koncepciójában világosabb (tehát radikálisabb), ugyanakkor liberális-baloldali arculatú reformorgánummá is érlelhető. A „kemény” külső és „nagypolitikai” determináció már elháríthatatlanul változást kényszerített ki, de a változtatás irányának, kvalitásának biztosítása még a kultúrpolitika lehetősége

volt, amely így el tudta háritani a konzervatív-bürokratikus tartalmi és személyi „megoldást”, illetve a betiltást. A falak természetesen mindig tágíthatók, a szükségszerűségek természetesen nem adnak mindenre erkölcsi igazolást, csakhogy ezúttal nem csupán értéksérelem, hanem értékfolytonosság-örzés és értékteremtés is történt.

Utólag persze látszik, hogy a nyolcvanas évek elejének kulturális „botrányai” a politikai rendszerváltozást készítették elő; sokan hoztak ezért áldozatot, büszkéek lehetnek rá, jogosak a rehabilitációk és a jóvátételek. De *ott* és *akkor* a stabilnak hitt világrendszeren belül a reformszocializmus és a neosztalinizmus konfliktusában állást foglalni s „pici” teret nyerni az előbbi számára – nos, ez sem erkölcstelen tett. Ha persze voltak is emberi, értékbeli áldozatai e küzdelemnek, beleértve a kultúrpolitikának azt az 1983 utáni elmagányosodását is, amiről Révész oly plasztikusan ír (332. o.). Az azóta megjelent *Mozgó Világ-évfolyamok* – túl a szakmai kvalitásokon – mindazonáltal szerepet játszottak s játszanak a rendszerváltozás viszonylag kulturált levezetésében, a politikai hisztériák, kirekesztések ellensúlyozásában és csillapításában, a kívánatos szellemi és kulturális pluralizmus biztosításában. Továbbá az új kihívások felismerésében és igényes megválaszolásában.

Posztulátumok

A *Mozgó Világ* körüli minidisputa, illetve Aczél György szerepének megítélése összefügg egy átfogó etikai, történelmi, sőt „történelemfilozófiai” vitával, amely természetesen aligha bonyolítható le ezeken a hasábocon. Révész Sándor sem terheli meg könyvét efféle „betétekkel” és „kiszólásokkal”. Az államszocializmus bukása történelmileg befejezett tény, külső és belső okait nagyjából ismerjük; a rendszerváltozás első szakasza is lezárulni látszik. A befejezett történelmi „tények” „ésszerű”, sőt „törvényszerű” volta alkalmasint – itt persze elkerülendő – filozófiai témá-

kat pedz; mindazonáltal el kell háritani a *post hoc, ergo propter hoc* módszertani csapdáját. Az *után* sok egykori szituációt minősített s minősített újra, sőt: egyebek mellett épp erről szól maga a történelem és a *történelmi tudat*, de ez aligha „mēnti” a rendszerváltoztató historizálásokat.

Révésztől mi sem áll távolabb, mint ez a hamisító-aktualizáló módszer, nem utolsósorban épp ez a „hiány” – könyörtelen tárgyilagossága – biztosítja könyve tudományos hitelét. Más kérdés, hogy igaza van-e „világtörténelmileg”. A szocialista rendszerben Révész alapvetően a diktatúrát látja, s ezen belül mérlegeli a „mozgástér és kényszerpálya”, a „mihez képest?” cselekvési, etikai dilemmáit. A közelmúlt, a *szocializmus* eszme- és értékrendje, megvalósult, majd megbukott variációja még aligha végképp „lerendezett” ügy. Megítélése nem utolsósorban majd azon múlik, hogyan fog sikerülni a méhében fogant, majd a vele szemben végrehajtott *világrendszer-változás*. (Amit azért nyugodtan néven nevezhetünk: kapitalista fordulat; ettől még akár azonosulni is lehet céljaival.) Valóban: a rendszerváltozás felől értékelhetők majd reálisan az elmúlt fél évszázad különböző történelmi-politikai szituációi. Én „szurkolok magunknak”, hogy ember-séges és közösségileg is szabad legyen ez a most formálódó társadalmi modell, de több ponton másként vélekedem róla, előzményeiről, természetéről és jövőképeiről, mint Révész.

Igaza van, amikor Aczél szerepének megítélési nehézségeit fejtegetve történelmi-etikai szempontként „bizonyos demokratikus normák”-ról beszél: „Nehéz [ti. a megítélés] az adott rendszeren belül és könnyű az adott rendszerrel együtt” (166. o.) – írja. Árnyaltan mérlegeli az „alapvetően rossz rendszerhez való viszonyulás legnehezebb és legbonyolultabb etikai dilemmáját”, a bármiféle diktatúrán belüli cselekvést (150–151., 391. o.). Én viszont egy éretlen, koraszülött, torz, egyik szakaszában pedig egyenesen kegyetlen realitá-sú rendszernek látom az államszocia-

lista múltat, ám olyannak, amelynek volt (s talán a jövő századra is marad) humanista, emancipációs és modernizációs esélye, vonulata, távlata. Ami persze nem lehet mentesség semmilyen bűnre.

Korrekt vitát folytat Révész azzal a posztulátummal, amelyet – egyebek mellett – az én egyik tanulmányomból (*Eszmélet* 20. sz.) is kihallani vél (391–392., 418–419. o.). A tulajdonítás megtisztelő s akár el is fogadható. Csak-hogy szerintem nem egyszerűen, nem csupán „adottság és optimum viszonyításá”-ról van szó, hanem – elsősorban – a röviden jelzett „történelemfilozófiai”, „világrendszertani” távlat- és nézetkülönbségről is. Bár reverenciával, de pontatlanul interpretálja Révész ezt a posztulátumot: szerinte „az a lényege, hogy a realitások felismerését egyenlő-nek tekinti a belőlük következő adottságok szolgálatával és képviselésével, s magát a szolgálatot és képviselést a történelmi értékelés és a morális megítélés fölé emeli. Kizárja azt a kérdést, hogy az adott realitások mellett igazolható-e (igazolható volt-e) a hatalom szolgálatára, képviselésére és erősítésére irányuló törekvés. Mintha a kérdést automatikusan megválaszolná az a tény, hogy másfajta hatalom, rendszer működtetésére nem volt lehetőség.” Minden mondatát cáfolom e megfogalmazásnak: „nem vállalom” a fenti idézetben ennek a paradigmának tulajdonított ama történelmi logikát, amely a *kényszerek megideologizálásának etikátlanságához vezet*.

Jócskán volt külpolitikai, világrendszertani, belső-hatalmi kényszer Aczél számára is, de nemcsak ez – s talán nem is elsősorban ez – legitímálta számára s mások számára „a hatalom szolgálatát” (a „született” szolgálkrol most ne beszéljünk), hanem: *az emberi, társadalmi felszabadulásnak a felvilágosodás óta konkretizálódott perspektívája és hite*. Ami egyáltalán *nem* akar semmiféle tettet a történelmi értékelés és a morális megítélés fölé emelni. Ez az emancipációs perspektíva és hit – ismétlem – nem fölmentés semmiféle

bűn alól, de korántsem csupán az általános emberi, a demokratikus normák és szabadságértékek távlatából nem fölmentés, hanem a szocialista normákból sem. Éppen emiatt oly komor hangoltságú ez a paradigma a század végén. Az áldozatoknak és a megcsalott, elnyomott, elárult tömegeknek már „mindegy”, de amíg a baloldali eszmékre hivatkozva elkövetett bűnök, lényegük szerint, *totálisan* keresztetették ezeket az eszméket (miként a kereszténységéét is az inkvizíció), a szélsőjobboldali *totalitarizmus* „csak” azt hajtott végre, ami eszméibe, „értékrendjébe” be volt programozva.

Tudom, hogy ez a vita jelenleg felettből steril, noha az elmúlt fél évszázad történéseit tekintve aligha teljesen megkerülhető. A konkrét történelmi-emberi folyamat s benne az Aczél-jelenség megítélését illetően viszont már jóval szélesebb az egyetértés sávja Révész Sándor és köztem.

Kóda

„Senki sem hiheti, hogy pár év múltán nem kezd el majd egy új nemzedék kérdezni. Nem kezd el könyvtárba járni, nem fog naplókát olvasni, drámákat fellapozni, archívumokban kutatni, novellásköteteket tanulmányozni. S ha azt hazudjuk nekik, hogy a Kádár-korszak iszonyat volt, amelyhez semmi közünk nem volt, ha azt hazudjuk nekik, hogy Aczél nem is élt, vagy ha élt, hát minimum szörnyeteg volt, akkor aztán kínos helyzetbe kerülhetünk. Akkor ugyanis jogos lesz a kérdés, hogy mi is történt. Mert ha mindez olyan borzasztó volt, ha tényleg kibírhatatlan volt minden napja, akkor ki adta ki a könyveket, hogyan is állhatott szóba annyi ember Aczállal, miért vacsoráztak nála nem kevesen, írtak neki leveleket, miért mentek el a kor nagyságai a pártkongresszusokra, ültek a fényképezsek lencséi előtt nyugodtan Kádár János társaságában. Mert mindez ténylegesen magyarázatra szorul. De ha most csak csend és némaság a válasz, akkor majd – évek múlva – késő lesz.” György

Péter írta ezt 1991 decemberében, pár nappal Aczél György halála után, a rendszerváltozás első periódusának rendkívül kiélezett „kulturharca” idején (*Magyar Hírlap*, 1991. december 18.). Igaza volt és igaza lett – de még idejében jött Révész Sándor kitűnő könyve.

Az a *nyelvkritikai és nyelvpolitikai fordulat*, amelyet megtestesít, hasznárra válhat az ezredvégi magyar társadalom, kultúra, demokrácia és nemzet helyzettudatának is, jövőképeinek is.

Persze marad még mit megírni „szűkebben” magáról Aczélról is, például a Révész könyvében most szükségszerűen háttérbe szorult *művelődéstörténeti aspektusból*. Nem kezdek bele, csak jelzem: ez a metszet egyszerre lenne Aczél számára pozitívabb és negatívabb is, mint az *általános politikai*.

Pozitívabb, mert sajátos kulturális-művészi érzékével, elkötelezettségével, kegygazdálkodásával és reformattitűdjével Aczél a mégoly felemás, de dinamikus magyar polgárosodás és modernizáció „művelődésügyi” generálója lett. Mecénás is, bár nem nagy pénzekkel; az alkat és sors küzdelmének, az értelmiségi-művészi ambícióknak mindazonáltal látható, objektív eredményei lettek. „Aczél sznobizmusának – írja Révész – az volt a közhasznú vonása, hogy érzékeny lévén a maga értelmiségi identitására, nem kívánt mérvadó körökben nagynak elismert művek és alkotók börtönőreként mutatkozni.” (351. o.) Én állítóba fordítanám ezt a tagadó tagmondatot, valahogy ekként: „Aczél sznobizmusának az volt a közhasznú vonása, hogy érzékeny lévén a maga értelmiségi identitására, mérvadó körökben nagynak elismert, maradandó művek és alkotók ösztönzőjeként kívánt mutatkozni és örökséget hagyni.” Megkockáztatom: átfogó és sok tekintetben eredményes művelődéspolitikai szerepe, tevékenységének hatékonysága és formátuma okán Aczél Eötvös József és Klebelsberg Kuno mellé kerülhet a magyar állam művelődésének történetében. Autodidaktaként – az önművelés és a felemelkedés szép egyéni példáját is felmutatva. Aczél

kegygazdálkodását pedig én nem egy esetben egyszerűen úgy minősíteném – bár mást jelent –: *humánium*.

Ami viszont a művelődéstörténetileg negatívabb értékelési változatot illeti: a modernizációs kísérlet „állása”, a rendszerváltozás kényszere és következményei, az ország, a családok és az egyének alkalmazkodóképességének színvonala Aczél György szerepét érintően súlyos problémákra is vallanak. A

felsőoktatás és a hétköznapi kultúra, a tudományos és műszaki innováció, a szakképzés és a felnőttnevelés stratégiai területén Aczélnek nem sikerült elérnie hirdetett céljait. Nem utolsósorban azért nem, mert ezekre nem volt – nem is lehetett – átfogó koncepciója, offenzív modernizációs művelődési stratégiája. „Nagypolitikailag” olykor progresszívebb, reformerebb volt, mint „kultúrpolitikailag”.